

आपल्या सभोवतालचे आर्थिक उपक्रम

प्रकरण

14

समृद्धीचा मूलस्रोत आर्थिक क्रिया आहे; त्याच्या अभावामुळे भौतिक संकट येते. फलदायी आर्थिक क्रियांचा अभाव सध्याच्या समृद्धीला आणि भविष्यातील वाढीला धोका निर्माण करतो

— कौटिल्याचे अर्थशास्त्र

मोठे
प्रश्न ?

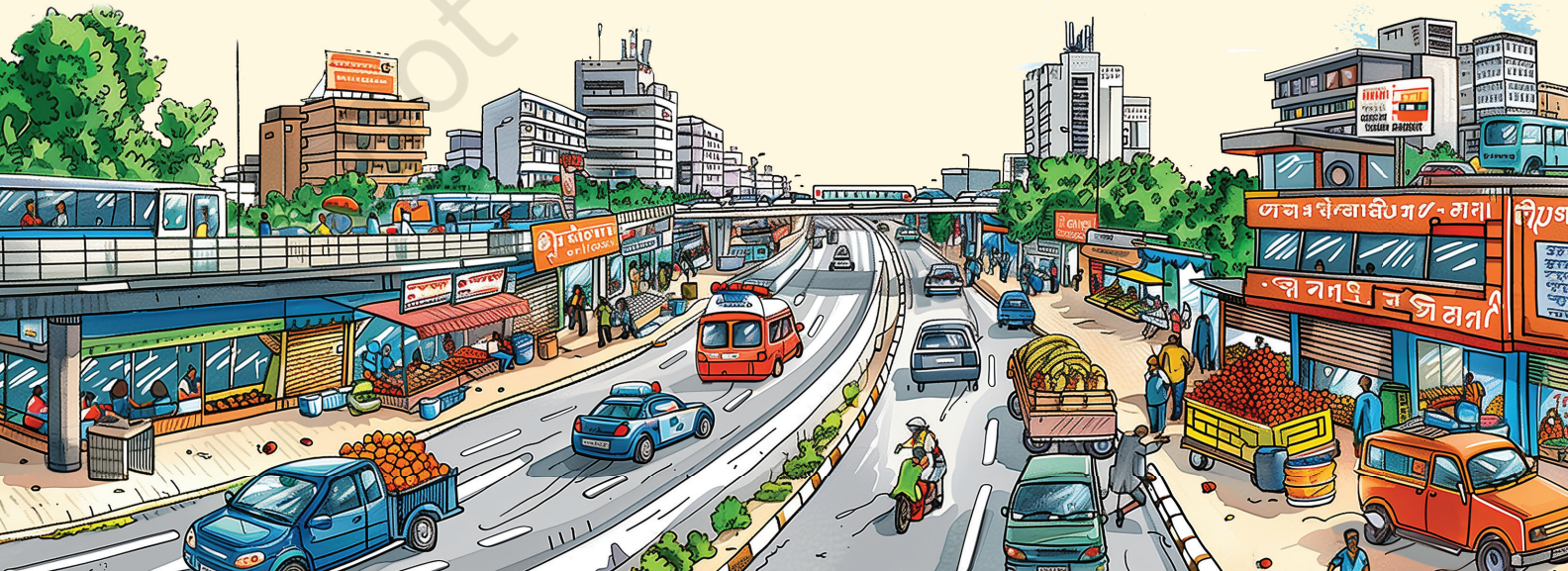
1. आर्थिक क्रिया कशा वर्गीकृत केल्या जातात?
2. ही क्रिया वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये गटबद्ध करण्यामध्ये काय फरक आहे?
3. हे तीन क्षेत्र एकमेकांशी कसे जोडलेले आहेत?

परिचय

प्रकरण 13 मध्ये, आपण दोन प्रकारच्या क्रियांविषयी शिकलो – आर्थिक आणि गैर-आर्थिक. ज्या क्रिया **आर्थिक मूल्य** निर्माण करतात त्यांना आर्थिक क्रिया म्हणतात. आपण गैर-आर्थिक क्रियांच्या महत्त्वाविषयी देखील जाणून घेतले. ही क्रिया अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी, या अध्यायात आपण आर्थिक क्रिया कशा वर्गीकृत केल्या जातात आणि त्यामधील फरक काय आहे हे शिकणार आहोत.

आर्थिक मूल्य: ज्या वस्तूचे मूल्य पैशांच्या रूपात मोजता येऊ शकते, त्याला आर्थिक मूल्य म्हणतात.

आर्थिक क्षेत्रे:
अशा व्यापक
गटांचा
समावेश,
ज्यामध्ये
विविध क्रिया
येतात आणि
ज्या राष्ट्रांच्या
आर्थिक
समृद्धीमध्ये
मदत करतात.

काही दशकांपासून, आर्थिक क्रियांची संख्या खूप वाढली आहे. आधी लोक मुख्यतः शेती, गोपालन, साधनांची निर्मिती, मातीच्या भांडी, आणि कापड विणण्यात गुंतलेले होते. पण समाजाचा विकास झाला आणि लोकांचे उदरनिर्वाह मिळवण्याचे अनेक नवीन मार्ग सुरू झाले.

आजकाल, विविध आर्थिक क्रिया आहेत, जसे संगणक, मोबाइल फोन, आणि ड्रोन बनवणे; बँका, शाळा आणि हॉटेल्समध्ये काम करणे; वाहने चालवणे; फर्निचर तयार करणे; कपडे शिवणे; सॉफ्टवेअर तयार करणे; आणि रेफ्रिजरेटर व वॉशिंग मशीन दुरुस्त करणे. या सर्व क्रियांची वर्गवारी करून, आपल्याला त्यांची कार्यपद्धती आणि एकमेकांशी असलेले संबंध समजून घेता येतात.

आर्थिक क्रियाकलापांचे आर्थिक क्षेत्रांमध्ये वर्गीकरण

काही आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये समान वैशिष्ट्ये असतात आणि त्याआधारे त्यांना एकत्र गटबद्ध करून व्यापक गटांमध्ये वर्गीकृत केले जाऊ शकते, यालाच आर्थिक क्षेत्र म्हणतात. आर्थिक क्षेत्रांचे मुख्यतः तीन प्रकार असतात – प्राथमिक, दुय्यम आणि तृतीयक आर्थिक क्षेत्र.

समोरच्या पृष्ठावरील चित्रात या गटांतील व्यापक क्रियाकलापांचे नकाशीकरण केले आहे.

A. प्राथमिक क्रियाकलाप

जे आर्थिक क्रियाकलाप थेट निसर्गावर अवलंबून असतात आणि ज्या माध्यमातून लोक वस्तूंचे उत्पादन करतात, त्यांना प्राथमिक क्रियाकलाप किंवा प्राथमिक क्षेत्रातील आर्थिक क्रियाकलाप असे म्हणतात.

प्राथमिक क्षेत्र:

ज्या क्रियांमध्ये कच्चा माल थेट निसर्गातून मिळवला जातो, जसे की शेती, मासेमारी, वनीकरण इत्यादी, त्या क्रियांचा समूह प्राथमिक क्षेत्र म्हणून ओळखला जातो.

आर्थिक क्रियांचे आर्थिक क्षेत्रांमध्ये वर्गीकरण

प्राथमिक क्षेत्र

दुय्यम क्षेत्र

तृतीयक क्षेत्र

कृषी

बांधकाम

आरोग्य सेवा

खाणकाम

उत्पादन

व्यापार आणि लॉजिस्टिक्स

मासेमारी

जलपुरवठा

संवाद
सुविधा

पशुपालन

सौर ऊर्जा

बँकिंग

वनीकरण

वीज उत्पादन

वाहतूक

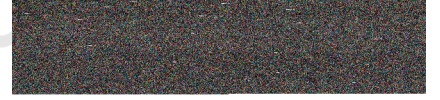
उदाहरणार्थ, शेतीतून धान्य व भाजीपाला लागवड करणे, जंगलातून लाकूड गोळा करणे, खाणींमधून कोळसा काढणे, मत्स्यव्यवसायातून मासे, पोल्ट्री फार्ममधून अंडी इ. सर्व कामे प्राथमिक क्षेत्रातील आर्थिक कामे आहेत.

सर्वात सामान्य प्राथमिक क्रियाकलाप म्हणजे शेती, खाणकाम, मासेमारी, पशुधन संगोपन, वनीकरण इ. प्राथमिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे काही प्रकार खाली दिले आहेत.

ग्रीनहाऊस शेती

खाणकाम

मत्स्यपालन

वनीकरण

पशुपालन

याबद्दल विचार करा

आपण भूतकाळात पाहिलेल्या कोणत्याही प्राथमिक क्रियाकलापांचा विचार करू शकता का? या उपक्रमांमध्ये वापरली जाणारी नैसर्गिक संसाधने कोणती? त्यापैकी दोघांची नावे सांगा आणि आपल्या वर्गमित्रांशी आपल्या अनुभवांवर चर्चा करा.

- 1.
- 2.

ब. दुय्यम क्षेत्र

दुय्यम क्षेत्रातील आर्थिक क्रिया म्हणजे अशा क्रिया ज्या प्राथमिक क्षेत्राच्या उत्पादनांवर अवलंबून असतात आणि त्यांना नवीन उत्पादनांमध्ये रूपांतरित करतात. या क्षेत्रामध्ये इमारती, रस्ते आणि इतर पायाभूत सुविधा बांधकाम यांचा समावेश होतो, तसेच पाणीपुरवठा, वीज, गॅस आणि इतर जीवनावश्यक सेवा पुरवण्याचे कार्य केले जाते. हे क्षेत्र कारखान्यांमध्ये उत्पादन आणि प्रक्रिया यासारख्या क्रियांना देखील समाविष्ट करते, जिथे प्राथमिक क्षेत्रातून मिळणाऱ्या कच्च्या मालावर प्रक्रिया करून त्याचे इतर उपयुक्त वस्तूंमध्ये रूपांतर केले जाते. दुय्यम क्षेत्रातील उपक्रमांच्या काही उदाहरणांमध्ये गिरण्यांमध्ये पीठ तयार करण्यासाठी शेतातून मिळणाऱ्या धान्यावर प्रक्रिया करणे, भुईमुगापासून तेल काढणे आणि चहा मिळविण्यासाठी चहापानावर प्रक्रिया करणे यांचा समावेश आहे. त्याचप्रमाणे जंगलातील लाकडाचे फर्निचर व कागदा बनविण्यासाठी, कापसाचे कपडे बनविण्यासाठी आणि लोखंडी धातूतील पोलादाचा वापर कर, ट्रक इत्यादी वाहने बनविण्यासाठी केला जातो.

दुय्यम क्षेत्र:
प्राथमिक क्षेत्रातून
मिळालेल्या कच्च्या
मालाचे
उत्पादनासाठी किंवा
विक्रीसाठी
प्रक्रियाकरण
करणाऱ्या
क्रियाकलापांचा
समूह.

मोटरगाडी कारखाना

कापड कारखाना

औषधनिर्मिती कारखाना

फर्निचर उत्पादन युनिट

हे चुकवू नका

वाहनांचे प्रकार	2022 मध्ये भारतात उत्पादित युनिट्सची संख्या
कारसारखी प्रवासी वाहने	45 लाखांची
ट्रकसारखी व्यावसायिक वाहने	10.3 लाखs
थ्री व्हीलर	8.6 लाख
दुचाकी वाहने	2 कोटी

(स्रोत: सोसायटी ऑफ इंडियन ऑटोमोबाईल मॅन्युफॅक्चरर्स,
<https://www.siam.in/statistics.aspx?mpgid=8&pgidtrail=13>)

चला जाणून घेऊया

आता आपण दुय्यम क्षेत्रातील उपक्रमांची काही उदाहरणे पाहिली आहेत, दुय्यम क्षेत्रातील आणखी दोन आर्थिक उपक्रमांची नावे सांगू शकाल का?

- 1.
- 2.

क. तृतीय क्षेत्र

सर्व त्या आर्थिक क्रिया ज्या प्राथमिक आणि द्वितीय क्षेत्रातील लोकांना समर्थन देतात, त्यांना तृतीय क्षेत्रीय क्रिया किंवा तृतीय क्षेत्रीय आर्थिक क्रिया म्हणतात. यामध्ये अशा सेवा समाविष्ट असतात ज्या आपण थेट पाहू शकत नाही, पण त्या अत्यंत महत्त्वाच्या भूमिका बजावतात. उदाहरणार्थ, एक ट्रक चालक धान्य आणि भाजीपाला शेतातून कारखान्यात किंवा बाजारात वाहतूक करतो.

फळ किंवा भाजी विक्रेते शेतमाल ग्राहकांना विकतात. त्याचप्रमाणे, डॉक्टर, परिचारिका, शिक्षक, वकील आणि वैमानिक गरजू लोकांना त्यांच्या सेवा पुरवतात. मोबाईल फोन आणि टेलिव्हिजनसारखी इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे दुरुस्त करणारे तंत्रज्ञ, कार आणि ट्रॅक्टरसारखी वाहने दुरुस्त करणारे मेकॅनिक, तसेच वीजपुरवठा सुरळीत करणारे इलेक्ट्रिशियन आपल्या दैनंदिन जीवनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्याचप्रमाणे, मोबाईल आणि इंटरनेटद्वारे संचार सेवा, सॉफ्टवेअर विकास, तसेच हॉटेल, रेस्टॉरंट, बँका, शाळा, रुग्णालये, विमानतळ, दुकाने, गोदामे इत्यादी ठिकाणी पुरविल्या जाणाऱ्या सेवा या सर्व तृतीय क्षेत्रीय आर्थिक क्रियांच्या उदाहरणांमध्ये समाविष्ट आहेत. हे क्षेत्र सेवा क्षेत्र म्हणूनही ओळखले जाते.

तृतीय क्षेत्र:
प्राथमिक आणि
द्वितीय क्षेत्रांना पूरक
ठरणान्या सेवांच्या
प्रदानाशी संबंधित
क्रियांचा गट, जसे
की वाहतूक, बँकिंग
आणि व्यवसाय
व्यवस्थापन.

गोदामे:
मोठी इमारत जिथे
उत्पादने विक्रीपूर्वी,
वापरासाठी किंवा
दुकाने भाड्याने
देण्यासाठी साठवली
जातात.

सॉफ्टवेअर विकास

रेस्टॉरंटमधील सेवा

विमानतळावरील सेवा

किरकोळ दुकान

संपूर्ण क्षेत्रांतील परस्परावलंबन

तीन प्रकारच्या आर्थिक क्रियाकलाप किंवा आर्थिक क्षेत्रे नैसर्गिक कच्च्या मालाचे अंतिम उपभोगासाठी तयार वस्तूंमध्ये रूपांतर करण्याच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. चला, गुजरातमधील आनंद जिल्ह्यातील एका गावाला कल्पनारम्य सहलीला जाऊया, जिथे आपण एक रोचक उदाहरण पाहू आणि समजून घेऊ की ही तीनही क्षेत्रे कशा प्रकारे परस्परावलंबी आहेत आणि एकमेकांना कशा प्रकारे समर्थन देतात.

दुग्ध सहकारी संस्था: शेतातून थेट ताटापर्यंत

आजकाल, गुजरातमधील शेतकरी आपल्या दिवसाची सुरुवात दुधाच्या बादल्या वाजण्याच्या आवाजाने आणि आपल्या प्रिय मित्रांच्या—गाय आणि म्हशींच्या—आनंदी हंबरड्यांनी करतात! गायींना शेतकरी आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या जीवनात विशेष स्थान आहे. शेतकरी गायींचे दूध काढतात आणि ते जवळच्या दुग्धालयात विकतात. महिन्याच्या शेवटी, त्यांना दूधाच्या प्रमाण आणि गुणवत्तेनुसार पैसे मिळतात. मात्र, सुमारे ५० वर्षांपूर्वी परिस्थिती वेगळी होती.

ही आनंद दूध संघ मर्यादित (अमूल) या दुग्ध सहकारी संस्थेच्या अद्भुत प्रवासाची कथा आहे. १९४० च्या दशकाच्या सुरुवातीस, आनंद जिल्ह्यातील शेतकरी आपल्या दूधाची विक्री शेजारच्या गावांमध्ये करत असत.

दुग्धालय:
दूध संकलित करून
साठवले
जाणारे ठिकाण.

त्यांना दूध विकण्यासाठी उन्हात सायकलने किंवा चालत जावे लागे. तुम्हाला माहीत आहेच की, गरम हवामानात दूध पटकन खराब होते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना ते लवकर विकावे लागत असे. यासाठी त्यांना खूप मेहनत घ्यावी लागत होती, आणि त्याबदल्यात त्यांना फारच कमी पैसे मिळत असत. त्यामुळे ते दलालांवर अवलंबून असत, जे शेतकऱ्यांकडून दूध स्वस्तात खरेदी करून बाजारात महाग विकत असत. अनेक वेळा शेतकऱ्यांना या दलालांकडून फसवणूक आणि त्रास सहन करावा लागत असे.

एके दिवशी, शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन आपल्या अडचणींसह थोर राष्ट्रीय नेते सरदार वल्लभभाई पटेल यांना भेटले. त्यांनी शेतकऱ्यांना स्वतंत्र होण्यासाठी आणि दलालांवर अवलंबून राहण्याऐवजी एक सहकारी संस्था स्थापन करण्याचा सल्ला दिला. या सहकारी संस्थेच्या माध्यमातून, शेतकरी गटाने एकत्र येऊन दूध संकलन, प्रक्रिया आणि वितरण स्वतः हाताळण्याचा निर्णय घेतला. सरदार पटेल यांच्या सल्ल्यानुसार शेतकऱ्यांनी ही कल्पना अंमलात आणली.

१९४६ मध्ये अमूलची स्थापना त्रिभुवनदास पटेल (वकील आणि स्वातंत्र्यसैनिक) आणि डॉ. वर्गीस कुरियन (मुंबईतील दुग्धप्रक्रिया कारखान्यात कार्यरत असलेले अभियंता) यांच्या नेतृत्वाखाली झाली.

वर्गीस कुरियन (डावीकडे) आणि त्रिभुवनदास पटेल (उजवीकडे)

सहकारी संस्था: एक गट ज्यामध्ये लोक स्वेच्छेने एकत्र येतात आणि आपल्या आर्थिक व सामाजिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी औपचारिक पद्धतीने कार्य करतात. ही संस्था सदस्यांच्या मालकीची असते आणि निर्णय सामूहिकरित्या घेतले जातात.

मध्यस्थ: असे व्यक्ती जे उत्पादकांकडून वस्तू खरेदी करून त्या ग्राहकांना विकतात. या सेवेसाठी मध्यस्थ एक निश्चित शुल्क आकारतात.

पाश्चरायझेशनः
दूध विशिष्ट
तापमानाला गरम
करून हानिकारक
जिवाणू नष्ट करण्याची
प्रक्रिया, ज्यामुळे दूध
टिकवून ठेवता येते.

कारखाना: अशी
इमारत किंवा
इमारतींचा समूह जिथे
वस्तू तयार केल्या
जातात किंवा विविध
घटक एकत्र आणून
अंतिम उत्पादन तयार
केले जाते.

किरकोळ विक्रीः
वस्तूंची लहान
प्रमाणात विक्री,
जी अंतिम
ग्राहकाच्या
वापरासाठी
असते आणि
पुनर्विक्रीसाठी
नसते.

निर्यातः एखाद्या
देशात
उत्पादित
केलेल्या वस्तू
आणि सेवांची
दुसऱ्या
देशातील
खरेदीदार
किंवा
ग्राहकांना
विक्री.

समाजाचा शोधः भारत आणि पलीकडे
आमच्याभोवतीचे आर्थिक जीवन

ही पुढाकाराने शेतकऱ्यांना, विशेषतः महिलांना एकत्र आणले आणि त्यांना दूध उत्पादन व विक्रीवरील नियंत्रण दिले. दूध उत्पादकांनी उत्पादन, पाश्चरायझेशन आणि विक्री यासंबंधीचे सर्व निर्णय सामूहिकरीत्या घेतले. प्रत्येकाने आपापली कामे वाटून घेतली, त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न हळूहळू वाढले. आता त्यांना दलालांची गरज भासली नाही आणि ते एका मोठ्या कुटुंबासारखे बनले!

जसजसे अधिकाधिक शेतकरी या सहकार तत्वाच्या फायद्यांकडे आकर्षित झाले, तसे हे आंदोलन वाढत गेले. दूध संकलनाचे प्रमाण इतके वाढले की, शेतकऱ्यांनी त्यापासून इतर पदार्थ तयार करण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी आनंद येथे एक कारखाना उभारला आणि लोणी व दूध पावडर तयार करू लागले.

आज, या सहकारी संस्थेने संपूर्ण भारतभर विविध दुग्धप्रक्रिया प्रकल्प व कारखाने सुरू केले आहेत आणि त्यामधून अनेक उत्पादने तयार केली जातात. तुम्ही त्यापैकी काही उत्पादने नावाने सांगू शकता का? ही उत्पादने मग देशभरातील लहान-मोठ्या किरकोळ दुकानांमध्ये विकली जातात. इतकेच नव्हे, तर ती अनेक देशांमध्ये निर्यातही केली जातात. किती आश्चर्यकारक आहे, नाही का?

या रोचक कथेत, या सहकारी संस्थेचे शेतकरी आपल्या गायींना दूध काढण्यासाठी पाळतात आणि नंतर त्याची विक्री करतात. हा प्रकार प्राथमिक क्षेत्रातील आर्थिक क्रियाकलाप म्हणून ओळखला जातो, कारण हे उत्पादन (दूध) थेट नैसर्गिक स्रोतांमधून (गायी/पाळीव प्राणी) मिळते.

दूध नंतर प्रक्रियाद्वारे एका स्वरूपातून (द्रव) दुसऱ्या स्वरूपात रूपांतरित केले

जाते – दूध पावडर, तूप, चीज, लोणी आणि इतर अनेक उत्पादने कारखान्यांमध्ये तयार केली जातात. या आर्थिक क्रियाकलापांना दुग्ध क्षेत्रातील आर्थिक क्रियाकलाप म्हणतात.

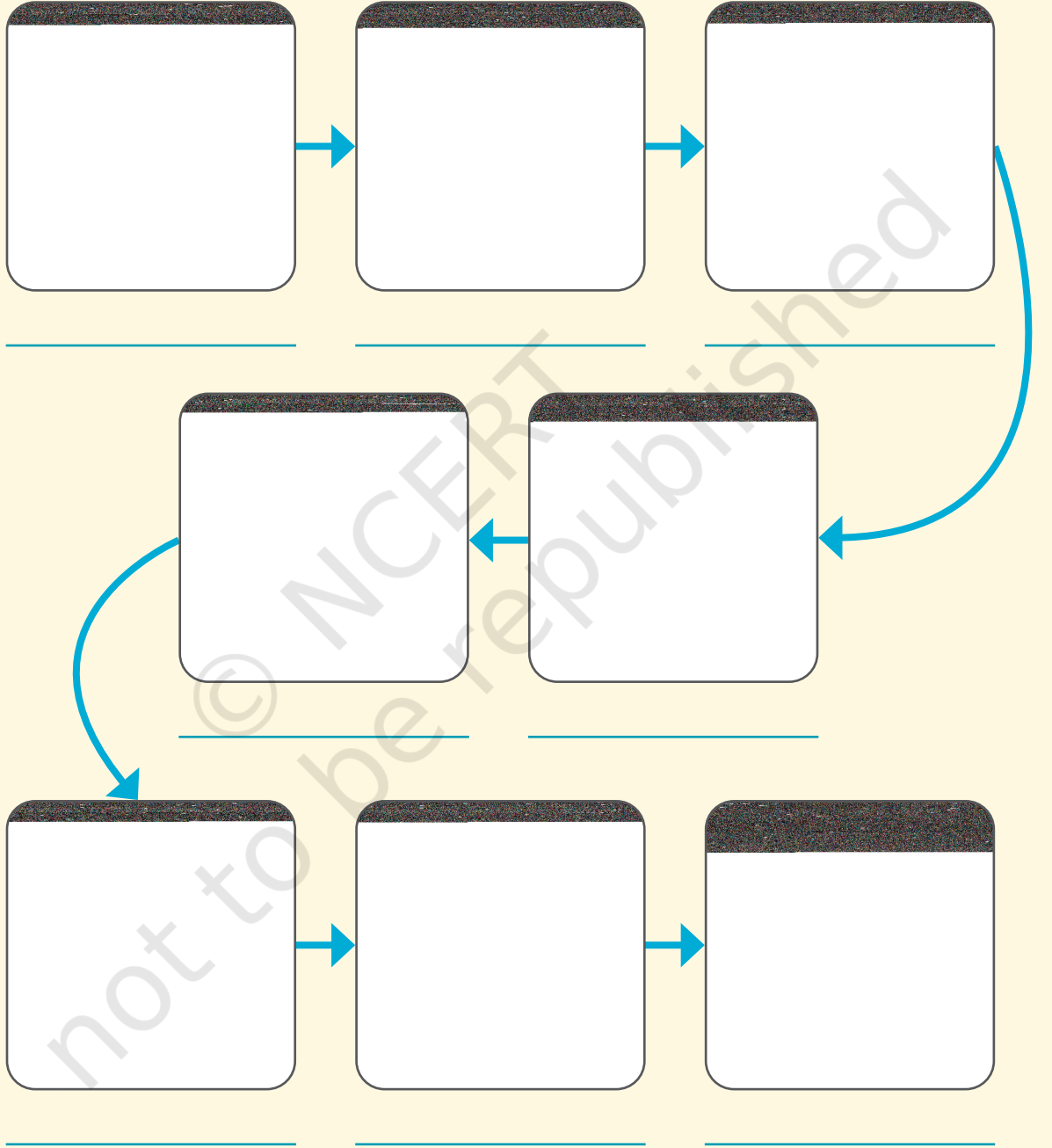

अमूल आपल्या उत्पादित सर्व वस्तू विविध ठिकाणी विकते. AMUL आपल्या उत्पादनांच्या वाहतुकीसाठी ट्रक, लॉरी तसेच रेल्वे, हवाई आणि जलवाहतूक सेवा वापरते. त्याने किरकोळ विक्रीसाठी दुकाने स्थापन केली असून, गुजरातमधील तसेच भारतातील इतर राज्यांतील शहरं, गावं आणि ग्रामीण भागांमध्ये दूध व दुग्धजन्य पदार्थांचा पुरवठा करतो. येथे वाहतूक, व्यापार आणि किरकोळ विक्री ही तृतीय क्षेत्रातील आर्थिक क्रियाकलापे आहेत.

हे विसरू नका

अमूल प्रमाणेच, भारतभर इतर अनेक दुग्ध सहकारी संस्था कार्यरत आहेत, जसे की कर्नाटकमधील नंदिनी, दिल्ली-एनसीआरमधील मदर डेअरी, तमिळनाडूमधील आविन, आंध्र प्रदेशमधील विजया, नागालँडमधील केवी, बिहारमधील सुधा, आणि पंजाबमधील वेरका इत्यादी तुमच्या परिसरात अशी कोणती सहकारी संस्था आहे, जिने शेतकरी, दिव्यांग व्यक्ती, आणि महिलांना एकत्र आणून त्यांचे जीवन समृद्ध केले आहे?

र प्रदेशची विजया, नागालँडची केवी, बिहारची सुधा, पंजाबची वेरका आदी ब्रँड. खालील चित्रांच्या साहाय्याने आपण अभ्यासलेली पुस्तके कशी तयार केली जातात ते पाहूया. या चित्रांमध्ये लगदा (झाडाचा लाकडी तंतू) कागदात आणि छपाईनंतर पाठ्यपुस्तकात रूपांतरित होताना दिसतो.

आकृती 14.1

झाडांपासून लगदा काढण्यापासून ते कागद बनवण्यापर्यंत आणि शेवटी पुस्तके तयार करण्यापर्यंतची कोणतीही कामे या प्रक्रियेचा भाग नव्हती, जर तिन्ही क्षेत्रांनी एकत्र काम केले नसते तर ते शक्य झाले नसते.

याबद्दल विचार करा

पान 206 वरील आ. 14.1 मध्ये दाखविलेल्या प्रक्रियेच्या विविध टप्प्यांचे अवलोकन करा आणि आपल्या सहकारी वर्गमित्रांशी चर्चा करा.

चला जाणून घेऊया

पान 206 वरील आ. 14.1 मध्ये दाखविलेल्या चित्रातील चित्रांना असे लेबल लावा:

1. प्राथमिक क्षेत्र
2. दुय्यम क्षेत्र
3. तृतीयक क्षेत्र

हे चुकवू नका

हल्ली वापरलेल्या कागदाचा पुनर्वापर करून नवीन कागद तयार केला जातो. केवळ एक टन कागदाचा पुनर्वापर केल्यास 17 झाडे तसेच कचरा टाकलेल्या 2.5 घनमीटर लँडफिल जागेची बचत होते. लाकडाच्या लगद्यापासून नवीन कागद तयार करण्यापेक्षा कागदाचा पुनर्वापर करण्यासाठी ७0 टक्के कमी ऊर्जा आणि पाणी लागते.

आपल्या शाळेच्या वर्गात आणि कार्यालयांमध्ये कागदाचा काटकसरीने वापर करण्याचे वेगवेगळे मार्ग कोणते आहेत?

चला जाणून घेऊया

आपल्या शेजारच्या आर्थिक क्रियाकलापांची यादी करा आणि त्यांना प्राथमिक, दुय्यम किंवा तृतीयक म्हणून योग्य प्रकारे लेबल करा. ते एकमेकांशी कसे जोडलेले आहेत हे दर्शविण्यासाठी बाण काढा. ते कोणत्या प्रकारे एकमेकांवर अवलंबून आहेत? जर एखादे उपक्रम अस्तित्वातच राहिले नाही तर काय होईल

पुढे जाण्या आधी....

- या प्रकरणात आपण आर्थिक क्रियाकलापांच्या तीन क्षेत्रांबद्दल जाणून घेतले.
- प्राथमिक, दुय्यम आणि तृतीयक अशा तीन प्रकारच्या आर्थिक क्रियाकलाप किंवा क्षेत्रांमधील फरक तसेच परस्परावलंबित्व समजून घेण्यास विविध उदाहरणे मदत करतात.

प्रश्न, उपक्रम आणि प्रकल्प

1. प्राथमिक क्षेत्र काय आहे? हे दुय्यम क्षेत्रापेक्षा कसे वेगळे आहे? दोन उदाहरणे द्या.
2. दुय्यम क्षेत्र तृतीयक क्षेत्रावर कसे अवलंबून आहे? काही उदाहरणांनी स्पष्ट करा.
3. प्राथमिक, दुय्यम आणि तृतीयक क्षेत्रांमधील परस्परावलंबित्वाचे उदाहरण द्या. फ्लो डायग्राम वापरून ते दाखवा.